УДК 883 К – 3.06

ОБРАЗ ТИШІ В ТРАГЕДІЙНОМУ ЕКЗИСТАНСІ НА МІКРОРІВНІ ПОЕТИКИ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Демченко І.А., к. філол. н., доцент

Бердянський педагогічний інститут

У літературі Х1Х - початку ХХ ст. трагічне проникло в усі літературні жанри. Художники слова реалістично зобразили трагічний розлад людини з тими суспільними обставинами, в яких вона опинилася. Персонажі О.Кобилянської не є винятком. Під її пером у горнилі трагічного народжуються нові етичні цінності, які детермінують інтенціальність людини, її самоствердження, моральне самовизначення. Письменниця показує, як у трагічних обставинах і ситуаціях розширюються можливості її героїв, розсуваються межі їхнього світовідчуття.

У багатьох творах письменниці натрапляємо на випадки, коли нетрагічний герой стає учасником трагічних ситуацій, коли колізія персонажа з обставинами сягає максимального напруження і набуває ознак трагічного. Події (найчастіше внутрішні, душевні порухи, внутрішній сюжет) зображуються настільки сконденсовано-трагічно, що тягар переживань і станів персонажів переконує в тому, що, потрапляючи в жорстокі обставини, вони борються з “долею” і знемагають у цій боротьбі.

Зображенню органічної глибини подібних конфліктів письменниця підпорядковує всю систему певного твору. Однією з не акцентованих досі граней поетики О.Кобилянської на мікрорівні є образ тиші, “занурений” в атмосферу трагічного. Заглиблюючись у сутність авторського художньо-символічного змісту й екзистенційного сенсу категорії трагічного, спочатку зауважимо (для акцентації контрастності в інших творах) особливо показовий приклад: виписана авторкою тиша гармоніює зі спокійним, безжурним настроєм героїні - Параски з “Некультурної”. Ось вона після збирання малини відпочиває на вершині гори Магури і - її огортає “невиразне почуття пережитого якогось щастя” [1,II,353]. Вона “кинулася в траву” “край лісу наполовину в тіні”, і їй так добре лежиться тут!” Параска із заплющеними очима слухає, як “розпаношилася полуднева тишина. У ній тонуть всі звуки, мов у невидимім морі; розходиться далеко тут шум старого лісу, де в нім лучаться Магура з Рунгом. Тишина впиває жадібно кожний свіжий надплив його і оживляється ним...” [1,II,353]. У цьому фрагменті з виразним лірично-романтичним характером зображення образ тиші як природного явища осмислюється Кобилянською на рівні єдності макро- і мікрокосму.

За принципом антитези розглянемо твори, в яких подібна єдність у той чи інший спосіб порушується або є межівною. Почнемо з новели “Valse mélancolique”. У ній зображено людей, які чекають “розквіту душі”, які охоплені “шаленим болем”, “розпачливим неспокоєм”. Софія Дорошенко - талановита артистка - не може внутрішньо пристосуватись до обставин, відчуває душевний дискомфорт і тому стан неспокою в її поведінці превалюючий. Вона не може “зогріти душі” своєї, “вижитися” до кінця, як і знайти адекватне її стану співчуття. І тоді художньо-закономірно виникає проблема “резонатора” (цей мікрообраз набирає у творі явно симфонічного звучання). “Фрагмент” О.Кобилянської зображує трагізм витончених натур у міщанському середовищі - новаторську колізію в нашій літературі.

Софія Дорошенко вперше грає свій “Меланхолійний вальс”, закінчивши його “акордом несамовитого смутку”. І далі - як контраст і як своєрідне продовження (дуже тонко передається подвійна проекція наступної “німої” сцени) - “мертва тишина”.

“А се й не була звичайна тишина. Була тишина, повна напруження й здавленого горя, з неї почало щось творитися й приймати форми зловіщих тіней” [1,II,387]. Граючи, Софія Дорошенко може цілу душу віддати резонаторові. Тоді вона знаходить “рівновагу свого духу”. І ось приходять фінальні сцени. Була прекрасна травнева ніч, усе розквітло, через вікна лилось “місячне світло веселими струями”. Лиш з кімнати Софії “била сама понура темінь”, там панувала могильна тиша. Молода піаністка отримала листа, який ніс із собою крах її надій, і сіла серед темноти й тиші заграти востаннє в житті. Серед тиші лопнула струна, але Ганнуся сказала, що то “резонатор тріс”. Це стає останньою краплею у чаші горя дівчини. “Попсували її нерви якоюсь чорною силою, і вона піддалася її тягареві” [1,II,394]. Над нею, дівчиною з руками, мов білими листками, завис “подих смерті”. Вона не боялася могильної тиші, говорячи: “Не боюся смерті. З нею замовкне вся музика моїх нервів і те, що здавило їх звучність” [1,II,383].

Типологічно близькими за своїм художнім смислом є символічні епізоди з порваними струнами в "Неточці Незвановій" Ф.Достоєвського (звук тріснутої струни поволі завмирає, як і життя молодої жінки) та "Вишневому саду" А.Чехова (тріснута струна символізує загибель дворянського гнізда).

З "Меланхолійним вальсом" якоюсь мірою перегукується поезія в прозі "Рожі" (1898р.), яка вважається "класичним зразком алегоричної мініатюри" [2,25].

У біографії "Про себе саму" письменниця писала: "Всі дрібні поезії в прозі - це "каплі моєї крові"... *я плакала поезіями в прозі*" [1,V,239].

У побудованій на грі кольорів (три різні рожі - неспокійна темно-червона, поетична блідо-рожева і біла - з незаспокоєною тугою) поезії створюється насамперед витончений настрій, дуже своєрідна атмосфера. Рожі стоять на білому мармуровому столі, у кімнаті з брунатно-золотими стінами та високим готичним вікном. Воно відчинене, за ним - "у темряві велети-дерева" (який контраст до ніжних троянд!), грізні хмари, які до половини заслонили місяць, а поміж деревами - "тихий шум". Невдовзі він переходить у "свіжий жвавий легіт", залітає у вікно, "немов цілує рожі... Ось тут знов настає тиша". Для підсилення контрасту ("пристрасний шепіт" вітру і тиша), для посилення фізіологічного сприймання раптової тиші письменниця несподівано "порушує" її - "чутно впали". Перечитаймо: "Майже чутно впали листки темно-червоної рожі на білу плиту мармурову" [1,II,320]. Щоб не відхилятися, тільки зауважимо: червоне на білому - бракує реального пензля художника, оскільки фрагмент "картини" ми вже й так "бачимо". Як, до речі, і всю акварель.

А далі знову, аж в останньому реченні, образ тиші. Але який! Абсолютна (якби був такий термін!) персоніфікація. Виявляється, що тиша може бути творцем: "З їх упадку (пелюсток. - І.Д.) тиша, що довкола панувала і все у себе приймала, зложила казку про долю рож..." [1,II,320].

Образ могильної тиші домінує в інтер'єрі хати "родини ідіотів" ("Під голим небом"). Образ тиші підкреслює трагізм ситуації, в якій опинилася чорна Магдалена ("За готар"). Ось вона побачила напівживого чужинця на снігу. З розпачем оглядається навколо себе, шукаючи допомоги. "Нічого не побачила. Вокруги тишина, тут ліс, темний, понурий, а там завіяні поля і толока... о Господи, рятуй!" [1,III,370]. У хаті Магдалени теж глибока тиша, яка переривається лише кашлем її чоловіка. Глибина цієї тиші набирає зловісного звучання, коли вказати, що надворі вже довго страшно виє собака.

Чимало написано про трагізм воєнних новел Ольги Кобилянської. Людина в трагічній ситуації, трагічність її переживань, намагання осмислити буття, точність батальних сцен - усе це досить повно вивчено нашими літературознавцями. Підійдемо до осмислення такого трагедійного екзистансу антитетично - через образ тиші.

Подивимося зокрема на образ тиші в батальних сценах Ольги Кобилянської. Побудовані на контрасті, вони особливо підкреслюють жахливість переживань людини на війні.

У новелі "Юда" чітко контрастує образ лісової тиші до воєнного пекла: "Пекло, що аж ледве гори не ревуть. Тиша гір і лісів чує, чого ніколи не чула. Грім гармат, вистріли поодиноко і гуртом. Часто відбивається від стін немов призивання на поміч. А як прийдеш туди - тихо..." [1,IV,391]. Перед тим, як сталася трагедія, ліс теж був зачарований. "Тиша в нім панує. спокій, глибина... Тихо, тихо. Свято!" [1,IV,395]. Образ стає лейтмотивним, увесь час набираючи щораз більшої експресії: "Тихо стоїть ліс" [1,IV,400].

На фоні цього образу-лейтмотиву трагічною постає фігура батька, на якому лежить невиправна вина. Він несвідомо став причиною смерті сина і в тихому лісі копає йому та його товаришам могили. Через певний час жандарм побачив, що на могилі "лежав багряний кожух і шапка, і в одній перистій кишені великий кусень камінної солі, а побіч російські гроші. Сам чоловік був мертвий. Довгий барвний вовняний пояс і галузка шляхетної смереки зіслужили йому останню службу" [1,IV,405]. На землю спала "мовчазна місячна ніч".

Тривогу очікування наступу і бою Ольга Кобилянська передає теж через образ тиші ("нарис" "Зійшов з розуму"): "Ніч була ясна, зориста. По всіх вулицях міста Ч. смертельна тишина. Все надслухувало" [1,IV,413]. А далі майже апокаліптичні картини жахів війни й образ борця за визволення рідного краю: "Пекольні хвилі... Божевілля, зойк, гонитва куль, гук канон - усе пнулося під небеса й добивалось правди. Її ж не було..." [1,IV,414]. Так пейзаж, батальна, дуже динамічна сцена переходить у своєрідну медитацію. Пейзажі Ольги Кобилянської часто передають не тільки почуття, емоції серця, а й роздуми, емоції інтелектуальні. Ця новаторська грань її симфонічної прози заслуговує на особливу увагу.

"Мовчить" Господь у космосі, і його "мовчанка" промовиста. Промовистим є цей образ і для світогляду письменниці. Особливо це проявляється в новелі "Лист засудженого вояка до своєї жінки" (1915 р.). "Для героя Кобилянської, - пише С.Пригодій, - Бог - добрий, щирий, люблячий; "залізна сила - війна" репрезентує не божу, а якусь механічну, сліпу силу, що не підвладна й Богу, тому-то вона перетворює людину - образ й подобу божу - в ніщо" [3,31].

Як же вдалося письменниці переконати в цьому читача? Підійдемо до розкриття теми - "формованої ідеї" (В.Жирмунський) - через окреслений раніше образ - тиші.

У "Листі засудженого вояка..." образ тиші відсвічується новою гранню. Ситуація така: змучений боєм солдат не відступив разом із своєю частиною і залишився в окопах, бо ніхто його не підняв зі сну. "Я спав, здається, навколішках. Сама тишина збудила мене. Бодай би я був ніколи не збудився!" [1,IV,373].

Та він "збудився" - і "за зраду" постав перед трибуналом. Тиша, що розбудила його, стала межею між тим, що було до цього, - він був звичайним вояком, і тим, що настало після цього, - його визнано зрадником. За дві години до страти, поки він пише лист дружині, в його уяві спливає ціла галерея зорових і слухових образів - "напруження духовних сил збуджує в людині нуртуючий плин душевних порухів і рефлексій" [3,30]. Він пригадує страшний сон, що недавно снився йому, "чує" голос (може, найменшої, небаченої) дитини і "голос" своєї Марії, що "добився" до його вуха й "серце роздер", а водночас - реального цвіркуна, свого " камрата" по "загратованій в'язниці". "Цвіркай, мій камрате, безперестанку, - звертається до нього Василь. - Там, вдома, цвірінькає моїх семеро дітей округ колін своєї матері, коли вона їм їсти варить, а їх тато у в'язниці сидить і смерті дожидає..." [1,IV,372].

Роздуми, спогади, галюцинації, сновидіння жовніра супроводжуються такою емоційною напругою, що відразу набирають трагічного звучання. Письменниця досягає цього моделюванням ситуації (у в'язниці перед стратою) й внутрішнього мовлення, поданого у формі передсмертного солдатського листа.

У такому щільному хронотопі перед буковинським селянином проносяться прекрасні краєвиди. Він "бачить", як "*колишеться* і сього року" насправді небачене ним їхнє жито, він "записує" жінці "зелений клаптик, через котрий журчить потік, стоїть верба, що все перед великоднем цвіте" [1,IV,374-375].

Востаннє звертаючись до дружини, приречений думає не про себе, а про неї, їхніх сімох дітей і свого старого батька. Війна переконала його, що людина є "нічим". З питанням "за що я терплю?" настає "кінець" [його] долі". У батька багатодітної родини, що став "нічим", по суті відібрано право боронитися, бо судді не розуміли його рідної мови. У Василя відібрано навіть грудочку рідної землі, яку його "батько всунув в кишеню" при прощанні, щоб "наколи б [він] впав", вона провела його "перед Бога".

У цьому творі Кобилянська оригінально трансформує реалістичні картини й імпресіоністичні враження, несподівано і водночас органічно схрещує раціональне й ірраціональне, і таким чином у сукупності новела огортається сильним експресіоністичним струменем. Це твір рідкісної емоційної напруженості, рівних якому не так багато в нашій літературі.

Виразно окреслено образ тиші (майже без вживання іменника, а тільки через прислівник "тихо" (6 разів) та єдиноразове дієслово "утихне") в оповіданні "Старі батьки" (1910 р.). У вставній новелі, що її оповідає старий Костин, він говорить про один з "сегментів" селянської психіки, її глибокий органічний зв'язок з природою: "Ми, що живем отак на селі враз з землею, спимо на ній, віддаєм їй свої руки, ми знаємо, пане, що то по правді таке *тихо*" [1,III,425].

Вустами старого неосвіченого мужика Кобилянська художньо достовірно передає нерозривний зв'язок макро- і мікрокосму. Від Костина наратор довідується, що "жив він з землею змалку, й розумів, і знав її добре" [1,III,424].

Отже, сільський характерник, людина самотня, щемно відчуває свою органічну спорідненість із землею (вона - земля - велична жива істота для нього; це випадок, коли особливим чином персоніфікується вся земля) та небом. Старий Костин - особистість самодостатня. Той, який нечасто трапляється в літературі і який повною мірою заперечує тезу про людину як "сукупність суспільних відносин". Костин не цурається людей, але й не шукає їх. Через свою самонаповненість (людина - в - собі і для - себе) він не відчуває алієнованості. Йому достатньо бачити (і він того певен!), що "до нас хилиться ціле небо вночі з розметаними по нім зорями, а котрий не засне, то чує, як сходить з нього сила... спускається на землю і здіймає хліб з неї вгору..." [1,III,425].

Єдиний раз використовує письменниця іменник "тишина": "...вокруги ні шелесту, ні кроку нічийого, ні голосу, ні пташини, ні бджоли, ні мухи жодної не зачуєш і ...зорі, як чічки срібні, там у Бога, а нараз - в тій тишині - зачуваєш, щось з-поміж листя злегонька мов *шуркнуло в гору*... і стало" [1,III,426]. І мужик з діда-прадіда Костин пояснює, що ж порушувало цю нічну тишу, - "так хліб росте". Він насправді *чув*, як "зростав" хліб серед особливої тиші. Образ тиші в цьому творі особливий. Це немовби мить єднання людини з творчими силами Космосу. По суті цей образ поступово й переростає в символ такого єднання. С.Малларме, пояснюючи сутність і призначення символу, писав: "викликати поволі предмет, щоб показати стан душі, або, навпаки, вибрати предмет й добути з нього шляхом послідовних розгадок душевний стан" [4,52]. О.Кобилянській однаковою мірою вдалося і перше, й друге. Створений нею образ немовби протистоїть усьому трагізмові селянського життя і тим самим, власне, підкреслює його.

Явно позитивне значення із світловим забарвленням має образ тиші й у повісті “Через кладку”. Епітет “свята” підкреслює глибину і чистоту внутрішнього світу персонажів, їх високі морально-етичні норми. Це особливо стосується образу Нестора, роздуми якого сповнені особливого змісту: “...Надворі стояла ніч. О, ті святі ночі, з своєю тишиною! Ця ясна тиха ніч неначе освіжила, очистила мене...” [1,IV,189].

Цікаво і своєрідно “повернутий” образ тиші у фантазії “Поети”. Поранкові душі поетів, добрі й делікатні, вміють любити і вибранця свого вітають “крізь вечірню тишу”. Але душа героя “фантазії” одного разу побачила дійсний стан речей у “своєму краю”: “Я безрадно бачив, як сум і туга чимраз сильнішими хвилями напливають на неї. Я чув, що вони швидко понесуть її на велике море вічної тиші...” [1,II,360].

Різко контрастує “смертельна тишина вночі до жахливого гармидеру вдень на фабриці (новела “Битва”). Образ тиші тут вплітається в опис фабрики (перший такого плану опис після І. Франка):

“Всюди панував рух, гамір, клики, неустанний прихід і відхід; гарячкова, з математичною акуратністю вичислена діяльність, викликувана страшно жужжачим колосом - машиною, від котрої била майже невиносима спека.

Здавалось, що нечутно обертались величезні чорні колеса, обведені шкіряними пасами; однак воздух був переповнений їх гуком, і околиця була оживлена аж під ліси...

Лише вночі панувала тут смертельна тишина. Неначе стражник, стояв тут чорний комин і глядів похмуро на цілий воєнний табір.

Тут лежало безліч нагих пнів, освітлених лагідним світлом місячним, мов мерці” [1,II,315].

У тиші й пустоті проходять дні і ночі матері з “Ніоби”. З тиші її глибокої, бездонної самотності чується чатування смерті. Смутна та гірка старість немовби надслуховує ходу смерті, і жах сковує душу Ніоби. Полярно протилежну семантику має образ тиші в нічній сцені, коли напівбожевільний Андрушка закричав до матері: “Мамо, ви вже вмерли! Я вас вже вбив...” [1,III,53]. Тишу і супокій хоче внести вона в душу сина. А навколо неї самої - тиша, “мовчання і самотність”. І ніхто з дітей не порушив тиші своїм теплим словом. Сірі ранки і безсонні ночі в тиші, сум, пустиня і хрест, що його “наклали на неї діти”, - така доля матері.

У трагічній тональності витримані майже всі колізії і перипетії та душевні порухи персонажів цієї повісті. “Невидиме горе”, щось “важке, грізне, незбориме”, якісь зловісні сили тяжіють над їхнею долею. Персонажі сповнені сум’яття, глибинні драми роздирають душу багатьох з них, тяжкі рани калічать їх. Через внутрішній сюжет, у якому образ тиші як символ самітності, приреченості, трагедійності (зовнішніх подій у творі мало) відіграє помітно-значиму роль, О.Кобилянська розкриває людську драму, “яка не хотіла ніколи кінчитися і все щораз трагічніше повторялася”.

Філософічні сентенції письменниці завжди сягають складних лабіринтів людської душі, незвіданих обширів буття, порушуючи найсокровенніше і найтрагедійніше. І на мікрорівні поетики образ тиші в кожному з контекстів зазнає художньо-відповідної трансформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кобилянська О. Твори: У 5 т. - К.: ДВХЛ, 1962-1963.
2. Погребенник Ф.П. Ольга Кобилянська. До 125-річчя від дня народження. - К.: Знання / Серія 6 “Література і мистецтво” Темат.цикл “Література”. - 1988. - № 6. – 48 с.
3. Пригодій С.М. Імпресіонізм на рубежі XIX-XX сторіч: Типологія та національні особливості (На матеріалі української та американської літератур). Автореферат дис. ... д-ра філол. наук. - К., 1995. – 48с.
4. Турган О.Д. Українська література кінця XIX - початку XX ст. і античність (Шляхи сприйняття і засвоєння). - К.: Інститут літератури НАНУ, 1995. – 174 с.